

ЯКИЙ ЖАХ, ПАНЕ, ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ!

Про те, як троє людей п'ють абрикосові коктейлі,
більше людей засиджуються допізна, балакаючи
про свободу, і ще більше людей змінюють своє життя.
Також цікавимосья, що ж таке екзистенціалізм.

Деколи кажуть, що екзистенціалізм — це радше настрої, ніж філософія, і що його можна відстежити в багатостраждальних романістів ХІХ сторіччя, а перед тим у Блеза Паскаля, якого жахала тиша нескінченних просторів, а ще до цього в самокопанні Св. Августина і аж до старозавітних змуджених еклезіастів та Йова — чоловіка, який посмів у Бога спитати, що за ігри він з ним затіяв, та був заляканий до стану покірності¹. Словом, у всіх, хто хоч колись відчував незадоволення, спротив чи відчуження щодо чогось.

Але можна піти іншим шляхом і звести народження сучасного екзистенціалізму до моменту між 1932–33 роками, коли троє молодих філософів сиділи в паризькому барі *Bec-de-Gaz* на Монпарнасі, обмінюючись плітками і п'ючи фірмовий напій закладу — абрикосові коктейлі².

Згодом цю історію в деталях оповіла Сімона де Бовуар. Їй тоді виповнилося років двадцять п'ять, і вона уважно спостерігала за світом, елегантно примруживши очі. Була разом зі своїм сутулим двадцятисемирічним хлопцем — Жаном-Поєм Сартром. Він мав опущені кутиками вниз губи, як у морського окуня, відстовбурчені вуха і дивився одночасно в різні боки, бо майже сліпе праве око дуже косило через важку екзотропію чи невідцентрованість погляду. Необізнаних це могло в розмові з ним збивати з пантелику, але якщо б ви змусили себе зважати лише на його ліве око, то неодмінно б виявили, що воно дивиться на вас із доброзичливою розумністю: око людини, якій цікаво все, що ви можете їй сказати.

Наразі Сартр і Бовуар були дуже заінтриговані, адже третя особа за столом ділилася з ними новинами. Це був Реймон Арон — давній друг Сартра зі школи, випускник *École normale supérieure**. Як і двоє інших, Арон був у Парижі на зимових канікулах. Та, на відміну від Сартра й Бовуар, які викладали у французьких провінціях — Сартр у Гаврі, Бовуар у Руані, — Арон навчався у Берліні. І тепер він розповідав друзям, що відкрив там для себе філософію під хитрою назвою «феноменологія» — слово настільки довге і zarazом елегантно збалансоване, що становить саме собою рядок тристопного ямба і французькою, і англійською мовами.

Арон міг казати десь таке: традиційні філософи зазвичай починають з абстрактних аксіом чи теорій, німецькі ж феноменологи йдуть навпростець по життю, досвідчують його момент за моментом. Вони відкинули більшість із того, за що

---

* Вища нормальна школа в Парижі — один із найпрестижніших навчальних закладів Франції. Серед випускників школи 12 лауреатів Нобелівської премії. — Тут і далі прим. пер.

трималась філософія з часів Платона: ламання голови, чи речі є реальними і як ми можемо знати щось про них напевно. Натомість вони вказували на те, що всі філософи, які задаються такими питаннями, уже закинуті у світ, наповнений речами, щонайменше виявом речей або «феноменами» (з грецької мови — «тим, що явне»). Тож чом би не зосередитись на взаємодії з цими феноменами й не ігнорувати решту? Не потрібно назавжди позбуватися старих головоломок, але можна, як то кажуть, взяти їх у дужки, щоб філософи вирішували більш приземлені питання.

Провідний мислитель феноменологів Едмунд Гуссерль кинув клич «До самих речей!»³. Це означало: не гайте часу на інтерпретації, накладені на речі, особливо на розмірковування, чи речі реальні. Просто дивіться на те, що постає, хай що це буде, й опишуйте все якомога точніше. Інший феноменолог — Мартін Гайдеггер — додав ще й собі викрутас. Упродовж усієї історії філософи марнували час на другорядні питання, казав він, забуваючи поставити одне найважливіше — питання Буття. Як це річ *є*? Що означає для вас бути? Він вважав, що ми нічого не досягнемо, не поцікавившись цим. Знову ж таки, він радив феноменологічний метод: ігнорувати інтелектуальний безлад, звертати увагу на самі речі й давати їм змогу вам відкриватися.

— Бачиш, *mon petit camarade*, — сказав Арон до Сартра, «мій маленький друже» було їхнім ласкавим звертанням ще зі шкільних років, — якщо ти феноменолог, то можеш, говорячи про цей коктейль, зробити з нього філософію!

Бовуар писала, що Сартр зблід, почувши таке. Вона додала драматизму, натякаючи, що вони обоє ніколи раніше не чули про феноменологію. Насправді вони вже трохи почитували Гайдеггера. Переклад його лекції «Що таке метафізика?» з'явився в тому ж номері журналу *Bifur*, що й ранне

есе Сартра 1931 року. Втім, вона написала: «Позаяк ми й слова не зрозуміли, то й не прониклися цікавістю»⁴. Тепер же вони зацікавилися, адже це був спосіб творити філософію, пов'язану з нормальним, живим досвідом.

А вони були більш ніж готові до нових починань. У школі й університеті Сартр, Бовуар та Арон проштудіювали строгу програму французької філософії, в якій домінували питання про знання і нескінченні інтерпретації праць Іммануїла Канта. Епістемологічні запитання впливали одне з одного, наче кола в рухомому калейдоскопі, завжди повертаючись до одного й того самого: я думаю, що я щось знаю, та як я можу знати, що я знаю те, що знаю? Це вимагало зусиль, але марних. Усі троє студентів, успішно склавши іспити, відчували незадоволеність, найбільше Сартр. Після закінчення навчання він натякнув, що займається зараз якоюсь новою «деструктивною філософією»⁵, проте вельми туманно казав, якої форми вона набуде, з простої причини — сам до пуття цього не знав. Крім загального духу бунтарства, він заледве щось розвинув. А тепер виглядало, наче хтось інший його випередив. Якщо Сартр і зблід від Аронових новин про феноменологію, то радше з досади, а не збудження.

Так чи так, він ніколи не забував цієї миті, і через сорок років в інтерв'ю прокоментував: «Кажу вам, це мене шокувало»⁶. Оце нарешті була справжня філософія. За словами Бовуар, він кинувся до найближчої книгарні й захоплено вигукнув: «Негайно дайте мені все, що маєте з феноменології!». Там запропонували тоненьку книжечку студента Гуссерля — Еммануеля Левінаса *La théorie de l'intuition dans la phénoménologie de Husserl*, або «Теорія інтуїції у феноменології Гуссерля». Книжки тоді ще надходили з нерозрізаними сторінками. Сартр надірвав краї, не чекаючи на ножа для паперу, і почав читати, йдучи вулицею. Він міг бути Кітсом, який натрапив на Чапманів переклад Гомера⁷:

*Я чувся наче споглядач небес,
Який нову планету запізнав;
Або як дужий генерал Кортес,
Котрий орлинооко позирав
На Тихий океан, а люд 'го весь
Над кручами Дар'ену завмирав.*

Сартр не мав орлиного зору і завмирати добре не вмів, але ентузіазму йому не бракувало. Побачивши це, Арон запропонував йому приїхати до Берліну наступної осені повчитися, як і він, у Французькому інституті. Сартр зміг би вчити німецьку, читати праці феноменологів в оригіналі й безпосередньо поглинати їхню філософську енергію.

Нацисти щойно прийшли до влади, тож 1933 рік був не найкращим для поїздки в Німеччину. Але настав слухний час для змін у житті. Сартрові обридло вчителювання, обридли його університетські знання й обридло досі не бути геніальним автором, яким він прагнув стати з дитинства. Він знав: для написання бажаного — романів, есе та, зрештою, всього — треба спершу пережити Пригоди. Фантазував, як працюватиме з портовими роботягами в Константинополі, медитуватиме з монахами на Афоні, вештатиметься з волоцюгами в Індії та разом з рибалками протистоятиме штормам біля берегів Ньюфаудленду⁸. Але поки що достатньою пригодою було просто не вчити школярів у Гаврі.

Він про все домовився і в кінці літа поїхав до Берліну вчитися. Коли ж за рік повернувся, то привіз із собою нову філософську суміш — сплав методів німецької феноменології з ранніми ідеями данського філософа Серена К'єркегора та інших, приправлений притаманною йому виразною французькою літературною чутливістю. Він застосував феноменологію до життя людей у більш захопливий та персональний

спосіб, і так зробився батьком-засновником філософії, що стала міжнародною за впливом, проте залишилася паризькою за колоритом — сучасного екзистенціалізму.

Блискучість винаходу Сартра полягала в тому, що він справді перетворив феноменологію на філософію абрикосових коктейлів, а також офіціантів, які їх подавали. На філософію очікувань, втоми, боязні, хвилювання, прогулянки пагорбами, пристрасі до жаданого коханця, відрази до небажаного, паризьких садів, холодного осіннього моря в Гаврі, відчуття, коли сидиш на м'якій оббивці, того, як розпливаються груди, коли жінка лежить на спині, трепету від боксерського матчу, фільму, джазової пісні, зустрічі поглядами двох незнайомців під вуличним ліхтарем. Він створив філософію з вертіго, вайеризму, сорому, садизму, революції, музики та сексу. Великої кількості сексу.

Якщо до нього філософи ретельно виводили твердження й аргументи, то Сартр писав як романіст — що не дивно, адже він ним і був. У своїх романах, оповіданнях та п'єсах, як і філософських трактатах, він описував фізичні відчуття світу, структуру й настрої людського життя. Щобільше, він писав про одну велику тему: що означає бути вільним.

Для нього свобода — осердя всього людського досвіду, і це вирізняє людей з-поміж усіх інших об'єктів. Решта речей просто лежить на місці і чекає, поки їх притягнуть або відкинуть. Сартр вважав, що й тварини здебільшого керуються інстинктами та поведінкою, властивою їхньому виду. Натомість, як людська істота, я не маю визначеної задалегідь вдачі. Я творю свою вдачу, роблячи вибір, як діяти. Звісно, на мене може впливати моя біологія чи культурні аспекти й власне походження, але нічого з цього не робить мене мною. Я завжди на крок попереду себе і на ходу формуюсь.

Сартр окреслив цей принцип гаслом із трьох слів, яке, на його думку, визначало екзистенціалізм: «екзистенція передує есенції» (також: «буття передує сутності»)⁹. Ця формула гарна й лаконічна, та мало що пояснює. Згрубша вона означає, що, опинившись у світі, я сам творю визначення себе (своєї вдачі, есенції), чого ніколи не може трапитися з іншими об'єктами чи живими істотами. Вам може здаватися, що ви мене визначаєте за якимись шаблонами, але це не так, я в постійному процесі роботи. Я невпинно творю себе через дії, і це настільки основоположно для мене як людини, що, за Сартром, становить людину від першої миті проблиску свідомості до моменту, коли смерть її згасить. Я — моя власна свобода, не більше й не менше.

Ця ідея п'янила, коли Сартр її повністю відточив — перед останніми роками Другої світової війни, — то став зіркою. Йому влаштовували урочистості, його улещували як гуру, в нього брали інтерв'ю, його фотографували, уповноважували писати статті й передмови, запрошували до комітетів, транслювали по радіо. Люди часто просили його прокоментувати щось поза межами його компетенції, але йому ніколи не бракувало слів. Сімона де Бовуар також писала художню літературу, радіотрансляції, щоденники, есе, трактати — усе, поєднане філософією, близькою до Сартрової, хоча розвивала вона її окремо й робила інші акценти. Вони разом їздили на лекції і в книжкові тури, часом сиділи на дискусіях посередині в кріслах, схожих на трони, як і годилося королю та королеві екзистенціалізму¹⁰.

Уперше Сартр усвідомив, наскільки став знаменитим, 28 жовтня 1945 року, коли виступав із публічною промовою для *Club Maintenant* (буквально «Клуб Тепер») у паризькому *Salle des Centraux*. Разом з організаторами вони недооцінили величини натовпу, який зібрався на лекцію Сартра.

Каса була переповнена; багато людей пройшли безкоштовно, бо не змогли пробратися до неї. Юрба через штовханину пошкодила крісла, кілька відвідувачів знепритомніли від незвичної духоти. Як описав це фотокореспондент журналу *Time* — «Філософ Сартр. Жінки зомлівали»¹¹.

Лекція була дуже успішною. Сартра, який мав зріст трохи більше п'яти футів*, заледве було видно в натовпі, але він захопливо виклав свої ідеї, а згодом оформив їх у книжку *Lexistentialisme est un humanisme***¹², яку переклали як «Екзистенціалізм і гуманізм». І лекція, і книжка завершувались оповідкою, що була дуже близькою для аудиторії, яка мала свіжий досвід нацистської окупації і звільнення від неї. Його оповідь водночас шокувала і приваблювала філософією.

Якось під час окупації, казав Сартр, колишній студент звернувся до нього за порадою. Його брат загинув у бою 1940 року, до французької капітуляції, батько став колаборантом і покинув сім'ю. Юнак залишився єдиною опорою і втіхою для матері. Але сам він прагнув проникнути через іспанський кордон до Англії, приєднатися до Вільних сил Франції у вигнанні і боротися проти нацистів — у кривавому бою помститися за брата, кинути виклик батькові й допомогти звільнити свою країну. Але це означало залишити матір саму в небезпеці, коли навіть прогудуватися непросто. Також це могло загрожувати їй проблемами з німцями. Що ж йому робити: вчинити правильно щодо матері заради неї одної чи ризикнути і приєднатися до боротьби заради багатьох?

Філософи досі чубляться, намагаючись розв'язати такі етичні головоломки. Сартрова загадка чимось схожа на відомий уявний експеримент — «проблему вагонетки»¹². Уявіть,

---

* Зріст Жана-Поля Сартра — 153 см.

** З франц. «Екзистенціалізм — це гуманізм».

що ви бачите, як несеться потяг або вагонетка, а трохи попереду до колії прив'язано п'ятеро людей. Якщо ви нічого не зробите, ці люди загинуть, але ви помічаєте важіль, натиснувши на який, ви переведете потяг на запасний шлях. Утім, зробивши це, ви можете вбити одну людину, прив'язану попереду на запасній колії, або, нічого не роблячи, врятувати її. Тож ви спричините смерть однієї особи чи бездіяльністю вб'єте п'ятьох? (У варіанті «проблеми з товстуном» ви можете зупинити потяг, скинувши огрядну особу з мосту на колії. Цього разу ви маєте фізично докласти рук до вбивства людини, що робить дилему більш внутрішньою і важкою.) Рішення Сартрового студента¹³ можна розглядати як «проблему вагонетки», але його ускладнює те, що юнак не може знати напевно, чи його мандрівка до Англії допоможе комусь і чи серйозно нашкодить матері його від'їзд.

Сартр не переймався міркуваннями про рівень етичності в розрізі традиційної філософії чи так званої «вагонеткології». Він запропонував своїй аудиторії сприйняти ситуацію більш особисто. Як це — опинитися перед таким вибором? Як саме розгублений юнак почувається, ухвалюючи доленосне рішення? Хто може допомогти йому і в який спосіб? Останнє запитання Сартр проаналізував з погляду — хто не може допомогти юнакові.

Перш ніж звернутися до Сартра, цей студент думав шукати поради у визнаних моральних авторитетів. Він вирішив піти до священника, але священники часом виявлялися колаборантами, та, зрештою, він і так знав, що може запропонувати йому християнська етика: любити ближнього і робити добро іншим, без уточнення, кому саме — матері чи Франції. Потім він намірився звернутись до філософів, яких вивчав у школі, — гаданого джерела мудрості. Але філософи були надто абстрактні і нічим не могли допомогти в його ситуації.

Тоді спробував прислухатися до свого внутрішнього голосу: може, він знайде відповідь на запитання у своєму серці. Але ні — глибоко в душі студент чув тільки шум голосів, і всі говорили різне: я мушу залишитися, я мушу йти, треба бути хоробрим, треба бути хорошим сином, хочу діяти, але мені страшно, не хочу померти, маю тікати. Я стану кращим за свого батька! Чи справді я люблю свою країну? Чи, може, вдаю? Посеред цієї какофонії він уже не міг собі довіряти. Врешті юнак звернувся до свого колишнього вчителя Сартра, знаючи, що його відповідь принаймні буде нетрадиційною.

Звісно, Сартр вислухав його проблему і сказав по-простому: «Ти вільний, тому вибирай, вигадуй, так би мовити». Він додав, що цей світ не посилає знаків. І ніхто зі старих авторитетів не звільнить від тягаря свободи. Можна скільки завгодно обмірковувати моральні й практичні аспекти, та врешті-решт доведеться зважитися і щось зробити, а що саме — вирішувати лише тобі.

Сартр не говорить, чи це допомогло студентові і як той вирішив діяти. Ми не знаємо, чи він взагалі існував, чи був збірним образом кількох молодих друзів або й цілковитою вигадкою. Але Сартр намагався донести до своєї аудиторії, що кожен є вільним, як цей студент, навіть якщо становище не настільки складне й драматичне. Ви можете думати, що керуєтеся законами моралі, казав він, або дієте в певний спосіб через свою психологічну вдачу, колишній досвід чи події навколо вас. Ці чинники можуть відігравати певну роль, але вся їхня сукупність лише додається до «ситуації», з якої вам треба діяти. Навіть якщо ситуація нестерпна — може, ви очікуєте на страту, сидите у в'язниці Гестапо чи збираєтеся кинутись зі скелі, — ви все одно вільні вирішувати, як думати і як діяти. Робіть вибір із того місця, де ви зараз. І роблячи вибір, ви також обираєте, ким саме будете.

Це звучить складно й дразливо, бо так воно і є. Сартр не заперече, що потреба без упину ухвалювати рішення спричиняє постійну тривогу. Він посилює цю тривогу, наголошуючи: те, що ви робите, справді має значення. Ви маєте робити свій вибір так, ніби обираєте від імені всього людства, з усім тягарем відповідальності за поведінку людської раси. Якщо ви уникаєте відповідальності, дурячи себе, наче стали жертвою обставин або чужого поганого впливу, то ви не задовольняєте вимоги людського життя й обираєте фальшиве існування, відрізане від вашої «автентичності».

Разом зі страхом це вселяє надію: екзистенціалізм Сартра передбачає, що, докладаючи зусиль, можна бути справжнім і вільним. Це настільки тішить, наскільки й лякає з тих самих причин. Як підсумував Сартр в інтерв'ю невдовзі після лекції: «Немає прокладеного шляху, який привів би людину до її спасіння, кожна людина має винайти власний шлях. Але для цього треба бути вільними, відповідальними і не шукати собі виправдань, тоді всі надії у вашому розпорядженні»¹⁴.

Така думка неабияк підбадьорювала, особливо вона вабила у 1945 році, коли війна підірвала усталені соціальні й політичні інститути. У Франції — та й в інших країнах — багато людей мали вагомні причини забути про недавнє минуле з його моральними компромісами і жахами, щоб зосередитися на нових починаннях. Були й глибші причини бажати оновлення. Авдиторія Сартра почула його послання в часи, коли більша частина Європи лежала в руїнах, ширилися новини про нацистські табори смерті, на Хіросіму й Нагасакі скинули атомні бомби. Війна змусила людей усвідомити, що вони та їхні ближні здатні далеко відійти від цивілізованих норм; тож не дивно, що ідею про незмінну людську природу взяли під сумнів. Якщо новий світ мав постати на місці старого, то будувати його варто було б не під «надійним керівництвом» колишніх

авторитетів: політиків, релігійних лідерів чи навіть філософів — старих філософів із їхніми далекими й абстрактними світами. Аж тут — новий філософ, який бездоганно пасує до завдання і готовий за нього взятися.

Важливе питання Сартра у середині 1940-х років звучало так: приймаючи те, що ми вільні, як ми можемо використовувати свою свободу в добрий спосіб у ці непрості часи? У своєму есе «Кінець війни», написаному відразу після Хіросіми й опублікованому в жовтні 1945 року — того ж місяця, коли відбулася лекція, — він закликав своїх читачів визначитись, якого світу вони хочуть, і створити його. Відтепер, писав він, ми завжди мусимо враховувати знання того, що з власної волі можемо знищити себе зі всією нашою історією і, можливо, з усім життям на землі. Нас зупинить лише власний вільний вибір. Якщо ми хочемо вижити, мусимо вирішити жити. Тож він запропонував філософію, створену для виду, який щойно сам себе злякався до всирачки, але нарешті готовий подорослішати і взяти на себе відповідальність¹⁵.

Інституції, авторитет яких Сартр заперечував у своїх працях і викладах, відповіли агресивно. Католицька церква внесла 1948 року всі твори Сартра в «Індекс заборонених книг»¹⁶ — від його великої філософської праці «Буття і ніщо» до романів, п'єс та есе. Вона небезпідставно боялася, що розмови про свободу змусять людей засумніватися у своїй вірі. До цього списку також додали ще більш провокативний феміністичний трактат Сімони де Бовуар «Друга стаття». Екзистенціалізм очікувано незлюбили консервативні політики, що дивніше — марксистки його теж ненавиділи. Зараз Сартра часто називають апологетом комуністичного режиму, але довгий час партія його критикувала. Зрештою, якщо люди вважають себе вільними особистостями, як із ними доладно організувати революцію? Марксистки думали, що людство мусить пройти певні етапи